

Ысманова Г.Н., Гайыпова Б.А.

ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Ысманова Г.Н., Гайыпова Б.А.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ

Ysmanova G., Gaiypova B.

LEXICAL-SEMANTIC DIALECTISM

УДК: 811.152.154:81'374.73

Макалa лексика жана семантика түшүнүктөрүнө, алардын өз ара байланышына жана айырмачылыктарына, ошондой эле кыргыз тилиндеги лексика-семантикалык диалектизмдердин ордуна жана колдонулушуна арналган. Лексика – бул тилдин сөздүк курамы, ал эми семантика – бул сөздөрдүн мааниси экендиги белгиленет. Лексикалык семантика сөздөрдүн маанисин, алардын өз ара байланышын жана контекстке жараша өзгөрүшүн изилдейт. Макалада кыргыз тил илиминде бул көрүнүштү изилдеген окумуштуулардын пикирлери келтирилип, лексика-семантикалык диалектизмдердин эки түргө бөлүнөрү аныкталган: нагыз лексика-семантикалык диалектизмдер жана семантикалык диалектизмдер. Ошондой эле, алардын көркөм тексттердеги колдонулушу жана түшүнүү жолдору каралган. Лексика-семантикалык диалектизмдер кыргыз тилинин байлыгын жана ар түрдүүлүгүн көрсөтөрү, аларды изилдөө тилдин тарыхын, маданиятын жана башка тилдер менен болгон байланышын түшүнүүгө жардам берери белгиленген.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, лексика, семантика, диалекти, диалектизм, диалектология, лексика-семантикалык диалектизм.

Аннотация. Данная статья посвящена понятиям лексики и семантики, их взаимосвязи и различиям, а также месту и употреблению лексико-семантических диалектизмов в кыргызском языке. Отмечается, что лексика – это словарный состав языка, а семантика – это значение слов. Лексическая семантика изучает значение слов, их взаимосвязь и изменение в зависимости от контекста. В статье приводятся мнения ученых, исследовавших данное явление в кыргызском языке, и определяется, что лексико-семантические диалектизмы делятся на два типа: подлинные лексико-семантические диалектизмы и семантические диалектизмы. Также рассматриваются их употребление в художественных текстах и способы понимания. Подчеркивается, что лексико-семантические диалектизмы демонстрируют богатство и разнообразие кыргызского языка, а их изучение помогает понять историю языка, культуру и связь с другими языками.

Ключевые слова: Кыргызский язык, лексика, семантика, диалект, диалектизм, диалектология, лексико-семантический диалектизм.

Abstract. This article is devoted to the concepts of vocabulary and semantics, their interrelation and differences, as well as the place and use of lexical-semantic dialectisms in the Kyrgyz language. It is noted that vocabulary is the vocabulary of a language, and semantics is the meaning of words. Lexical semantics studies the meaning of words, their interrelationships, and changes depending on the context. The article presents the opinions of scientists who studied this phenomenon in the Kyrgyz language, and it is determined that lexical-semantic dialectisms are divided into two types: genuine lexical-semantic dialectisms and semantic dialectisms. Their use in literary texts and ways of understanding them are also considered. It is emphasized that lexical-semantic dialectisms demonstrate the richness and diversity of the Kyrgyz language, and their study helps to understand the history of the language, culture, and connection with other languages.

Key words: Kyrgyz language, vocabulary, semantics, dialect, dialectism, dialectology, lexical-semantic dialectism

Лексика жана семантика - бул тил илиминин эки тыгыз байланышкан, бирок ар башка тармагы. Алардын ортосундагы айырманы түшүнүү тилди тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Лексика – бул белгилүү бир тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы. Бул жөн гана сөздөрдүн тизмеси эмес, тилдин сөздүк курамында элдин тарыхы, турмуш-тиричилиги, маданияты, адабияты ж.б. чагылдырылат. Тиричиликтеги кээ бир көрүнүштөрдүн эскириши менен тилибиздеги сөздөр колдонуудан чыгып калат. Тескерисинче жаңы түшүнүктөр пайда болот аларды туюнтуу үчүн тилде жаңы сөздөр пайда болот.

Семантика - бул тилдик бирдиктердин: сөздөрдүн, фразалардын, сүйлөмдөрдүн жана бүтүндөй тексттердин маанисин изилдейт. Семантика сөздөрдүн эмнени билдирерин, алардын ортосундагы байланышты жана контекстке жараша кандайча өзгөрүшү мүмкүн экенин изилдейт.

Лексикалык семантика - сөздөрдүн маанисин, алардын бири-бири менен болгон байланышын жана

сөздөрдүн колдонулушун изилдейт. Башкача айтканда, лексикалык семантика бизге сөздөр эмнени билдирерин, алардын кандай маанилери бар экенин жана алардын контекстке жараша кандайча өзгөрүшү мүмкүн экенин түшүнүүгө жардам берет.

Лексикалык-семантикалык диалектизмдер жергиликтүү диалекттердин лексикасынын катмарын түзөт. Айрыкча адабиятчылар көркөм чыгармаларда айрым аймактардын элинин турмуш-тиричилигин, маданиятын, каада-салтын, мамилелерин жана баарлашуусун сүрөттөөдө диалектизмдерди портретти, типтүү образдарды, көркөм сүрөттөрдү түзүүнүн жакшы каражаты катары колдонушат.

Лексикалык-семантикалык диалектизмдер - бул формасы боюнча адабий тилдин элементтери менен бирдей болгон, бирок мааниси боюнча айрым диалекттерге тиешелүү болгон сөздөр [7: 120].

Ф.П.Филиндин аныктамасы боюнча, мындай сөздөр «адабий тилдеги тиешелүү сөздөр сыяктуу эле түзүлгөн, бирок лексикалык маанилеринде айырмачылыктары бар» семантикалык диалектизмдер деп аталат [5:38]. Кийинчерээк семантикалык диалектизмдер боюнча М.И. Фомина изилдөө жүргүзүп, алардын башка типтеги диалектизмдерден айырмасын төмөнкүчө баяндаган: «Семантикалык диалектизмдер - бул айтылышы жана жазылышы боюнча адабий тилдин сөздөрүнө дал келген, бирок мааниси боюнча аларга окшошпогон сөздөр. Диалектизмдердин бул тобу нормативдик элементтер менен болгон карым-катнашы боюнча омонимдердин сериясын түзөт» [6:172]. Мисалы, адабий тилдеги “чөбөгө” (каймакты кайнатканда, майы бөлүнүп чыккандан кийин калдыгы) деген сөздүн ордуна Талас говорунда жана азыркы Чаткал жергесинде “тыбыт” деген сөз колдонулат, башкача айтканда, Талас, Чаткал жергесинде тыбыт сөзү омонимдик мааниде, (1. чөбөгө; 2. эчкисинин майда, уяң жүнү) [1:62].

Лексикографиялык булактарда активдүү чагылдырылган семантикалык диалектизмдер көркөм чыгармаларда да кездешет. Алардын тигил же бул жазуучунун же акындын дискурсунда колдонулушу, биринчи кезекте, адабий тил менен говорлордун лексикалык системаларынын өз ара аракеттенүү жана өз ара кирип кетүү маселелери менен алектенген изилдөөчүлөр үчүн, албетте, кызыгууну жаратат, анткени мындай типтеги сөздөр биринчи кезекте жана өзгөчө адабий тилдин бирдей үндүү лексемалары менен семантикалык салыштыруу фонунда аныкталат: «диалектизмдин аныктамасы толук болушу үчүн, диалекттик көрүнүштөрдү адабий тилдин тиешелүү көрүнүштөрү менен салыштыруу зарыл» [4:224].

Көркөм текстке киргизилген семантикалык диалектизмдер, лексикалык диалектизмдерден айырмаланып, так эместикти пайда кылып, семантикалык дискомфорт жаратып, түшүндүрүүнү, чечмелөөнү талап кылат. Семантикалык идентификация контекстти жана диалекттик сөздүктөргө кайрылууну аныктоого мүмкүндүк берет. Көркөм тексттеги семантикалык диалектизмдерди түшүнүү кээде кыйынга турушу мүмкүн. Себеби, бул сөздөр адабий тилде колдонулбайт жана көпчүлүккө тааныш эмес. Мындай учурларда окурман төмөнкү ыкмаларга кайрылышы мүмкүн: 1. Сөздүн маанисин түшүнүү үчүн аны курчап турган сөздөргө, сүйлөмгө жана бүтүндөй текстке көңүл буруу керек. 2. Эгерде контекст жардам бербесе, анда диалекттик сөздүктөргө кайрылууга болот. Анда белгилүү бир аймактын диалектине тиешелүү сөздөрдүн мааниси жана колдонулушу көрсөтүлөт. 3. Кээ бир учурларда жазуучулар же редакторлор текстке түшүндүрмө бериши мүмкүн.

Көркөм текстте диалектизмдердин колдонулушунун бир нече себеби бар:

1. Реализм жана ишенимдүүлүк: Жазуучулар өздөрү сүрөттөп жаткан чөйрөнүн жана каармандардын образын түзүүдө жергиликтүү диалектизмдерди колдонуу менен чыгармага реалисттик жана ишенимдүү маанай тартуулай алышат.

2. Индивидуалдуулук жана өзгөчөлүк: Диалектизмдер каармандардын сүйлөшүүсүнө индивидуалдуулук жана өзгөчөлүк берет. Ар бир каарман өзүнүн социалдык жана аймактык тегине жараша сүйлөйт, бул алардын образын ачып берет.

3. Маданий жана тарыхый контекст: Диалектизмдер аркылуу жазуучулар белгилүү бир аймактын же доордун маданиятын, тарыхын жана каада-салттарын чагылдыра алышат.

4. Экспрессивдүүлүк жана эмоционалдуулук: Диалектизмдер адабий тилге караганда көбүрөөк экспрессивдүү жана эмоционалдуу болушу мүмкүн. Алар аркылуу жазуучулар каармандардын сезимдерин, мамилесин жана ойлорун күчтүүрөөк жеткире алышат.

Кыргыз тили илиминде диалектизмдерди изилдеген окумуштуулар Ж.Мукамбаев, Ж.Мамытов, Э.Абдулдаев, А.Жалилов, Т.Сыдыкова, И.Жороевдер лексика-семантикалык диалектизмдерди өзүнчө бир түр катары бөлүп көрсөтүшкөн.

Лексика-семантикалык диалектизмдерди окумуштуу И.Жороев аныктамаларга жана мисалдарга карап: “Семантикалык диалектизм сөздөрдөгү (омонимдердеги) жана сөз маанилериндеги лексика-семантикалык диалектилик бөтөнчөлүк болуп жатат. Демек, термин, биздин оюбузча орунсуз, сөз маанилерин гана туюндуруп калууда”, - деп белгилеп өтөт. Ошондой эле А. Сапарбаевдин пикирине кошулаарын айтып: “Лексикалык диалектизмдердин бул түрүн, адабий лексемалар менен маанилик, омонимдик мамилелерде турган сөздөрдү лексика-семантикалык диалектизмдер”, - деп атоону

сунуштайт. Мындай диалектизмдердин өзгөчөлүктөрүн жараша эки топко бөлөт: а) нагыз лексика-семантикалык диалектизмдер, б) семантикалык диалектизмдер [1:43].

Ж. Мукамбаев "Азыркы кыргыз тили" окуу китебинде жалпы элдик тилде колдонулган, бирок жер-жерлерде башка мааниде колдонулган сөздөрдү семантикалык диалектизмдер деп эсептейт. Ал бул көрүнүштү "маанилик диалектизм", "мааниси жагынан айырмаланган сөздөр" деп да атоого болорун белгилеп, семантикалык диалектизмдерди эки түргө бөлөт:

- Мааниси бири-бирине карама-каршы же такыр башка түшүнүктө колдонулган сөздөр.
- Маанисинин кең же тардыгы боюнча айырмаланган сөздөр.

Кыргыз тилинин адабий тили менен салыштырып келгенде мындай лексика-семантикалык диалектизм сөздөр ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинде учурайт. Бул тууралуу окумуштуу Ж. Мукамбаев да өз эмгегинде семантикалык жактан айырмаланган сөздөр негизинен ичкилик диалектиси менен башка говорлордун ортосунда жолугары тууралуу белгилеп кеткен.

Төмөндө лексика-семантикалык диалектизмдерге мисалдарды келтирип талдап көрсөк.

Эгиз. I Адабий тилде «Энеден бир эле мезгилде эки баланын төрөлүшү». М: Эгиз улакка-айрышыбак. II Түштүк-батыш диалектисинде «адабий тилдеги бийик деген сөз». Байыркы түрк тилинде «эдиз» болуп кездешет (ДТС,163). Бул тууралуу Э.В.Севортян эгиз формасын «эг» же «эги» «жогорула, көтөрүл, бийикте» этишине -з мүчөсү жалганып эгиз сөзү келип чыккан деп эсептейт.

Тукум. I Адабий тилде Тукум теги бир, жакын урууларды бириктирет. Мис., эмендер Тукумуна эмен, кара жыгач, каштан ж. б. уруулар, тыйын чычкандар Тукумуна тыйын чычкан, суурлар, ала чычкан ж. б. уруулар кирет. II Түштүк-батыш диалектисинде адабий тилдеги «жумуртка» деген сөз. М: токтун тукуму.

Көр. I Адабий тилде «көр» этиши. Бир нерсени көрүү. II Түштүк-батыш диалектисинде адабий тилдеги «сокур» деген сөз.

Сыйыр. I Терини же кабыкты ажыратуу, этинен ажыратып алуу. II Түштүк-батыш диалектисинде адабий тилдеги «уй» деген сөз.

Жагана. I «Музатылган эт» маанисинде кээде «жагана чай» түрүндө да колдонулат. II Түштүк-батыш диалектисинде адабий тилдеги «жалгыз» деген сөз. М: Жагана өзү калыптыр, тигилген жүгөрүнү жаганала. Жалгыздат, жалгыз калтыр дегенди түшүндүрөт.

Аш. I Адабий тилде «аш» этиши: ашып өт, ашууну ашты ж.б. II Өлгөн адамды эскерип өткөрүлгөн маараке: Атасына аш берди. III Түштүк-батыш диалектисинде күрүчтөн жасалган тамак «плов».

Эңкей. I Адабий тилде «жерди карай ийилүү, өбөктөө». Ал эңкейип он тыйынды колуна алды (Жантөшев). II Түштүк-батыш диалектисинде (Лейлек) адабий тилдеги «ылдый кетүү» дегенди түшүндүрөт.

Ыс. I Адабий тилде түрдүү күйүүчү заттардын толук эмес күйүүсүнөн бөлүнүп чыккан түссүз, жытсыз, ууктуруучу касиетке ээ зат, жыт. II Түштүк-батыш диалектисинде адабий тилдеги «арапалык кылуу» дегенди түшүндүрөт. Үй-бүлөсүнөн бирөө өтсө, бир, эки жылга чейин арапа күндөрү үйүндө челпек бышырып куран окуткан күндү айтат: «ысы бар», «ыс чыгарат».

Жогорудагы мисалдардан улам, лексикалык-семантикалык диалектизмдер сөздөрдүн маанисин, алардын өз ара байланышын жана контекстке жараша өзгөрүшүн изилдейт. Лексикалык-семантикалык диалектизмдер – бул формасы адабий тилге окшош, бирок мааниси боюнча айырмаланган сөздөр. Алар көркөм чыгармаларда жергиликтүү колоритти берүү, каармандардын образын түзүү жана башка стилистикалык максаттарда колдонулат. Жыйынтыктап айтканда, лексика-семантикалык диалектизмдер кыргыз тилинин байлыгын жана ар түрдүүлүгүн көрсөтөт. Аларды изилдөө тилдин тарыхын, маданиятын жана башка тилдер менен болгон байланышын түшүнүүгө жардам берет.

Адабияттар:

1. Жороев И. М. Лексикалык диалектизмдердин изилдениши жана стилдик өзгөчөлүктөрү: диалектизмдик фактылар түштүк батыш диалектинин кээ бир жазуучу өкүлдөрүнүн чыгармаларынын материалында. – Ош, 2014. –75б.
2. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. Бишкек “Кыргызстан” 1998, 168 б.
3. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы. – Бишкек, 2004.
4. Сороколетов Ф.П. Диалектная лексика в ее отношении к словарному составу общенародного языка // Слово в русских народных говорах. Л.,1968.
5. Филин, Ф. П. Проект «Словаря русских народных говоров». – М.-Л., 1961. – 385 с.
6. Фомина, М. И. Современный русский язык (лексикология). – М., 1983. – 335 с.
7. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка. М., 1972. – 327 с